

УДК 930:37.018.51-051](477.51) "192/193"

[https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-4\(34\)-2003-2014](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-4(34)-2003-2014)

Левченко Інна Миколаївна доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та методики професійної підготовки, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, м. Переяслав, <https://orcid.org/0009-0007-7193-2680>

Топчий Олександр Сергійович кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політичних технологій, КНЕУ ім. Вадима Гетьмана, м. Київ, <https://orcid.org/0000-0002-9102-2541>

ІСТОРІЯ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ 1920-Х - ПОЧАТКУ 1930-Х: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

Анотація. У статті досліджуються основні історіографічні праці присвячені історії, розвитку та діяльності сільської інтелігенції Чернігівщини в 20-х - на початку 30-х років ХХ століття. Аналізуються основні історіографічні студії зазначеного періоду, присвячені проблематиці аграрної інтелігенції Чернігівщини та підходи до вивчення поставленого питання, трансформації в методологічних підходах, що виникли в радянський час та в посткомуністичну добу.

У статті представлено систематизацію та аналіз вітчизняних історіографічних досліджень, що містять огляд внеску українських вчених у вивчення історії сільської інтелігенції Чернігівщини в 1920-х - на початку 1930-х років. Авторами виокремлено шість окремих історіографічних періодів в історіографії сільської інтелігенції.

Концептуально осмислено зміст історіографічних праць науковців як радянського періоду, так і періоду відновлення Незалежності України після 1991 року. Авторами з'ясовано, що в дослідженнях радянських вчених здебільшого розглядалися питання політики радянської влади щодо інтелігенції, в тому числі і сільської, в загальному, загальносоюзному контексті. Відомості про історію Чернігівської сільської інтелігенції трапляються вкрай рідко, фрагментарно. Особливо дане твердження стосується початкових історіографічних періодів. З'ясовано, що названі дослідження були заідеологізованими та фокусом свого вивчення мали висвітлення переважно здобутків та досягнень радянської влади, особливо в царині господарсько-політичних кампаній та культурного будівництва на селі.

Не зважаючи на якісний перехід, в посткомуністичний час, до більш об'єктивного і аналітичного переосмислення праць з історіографії сільської інтелігенції Чернігівщини зазначеного періоду на сьогоднішній день відсутня окрема, цілісна, синтетична праця, що цілком була б присвячена окресленій проблематиці.

Ключові слова: сільська інтелігенція, історіографія, Чернігівщина, 1920-ті роки, 1930-ті рр., освіта, історіографічний процес, сільські педагоги.

Levchenko Inna Mykolaivna Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Theory and Methods of Professional Training, Hryhoriy Skovoroda University in Pereiaslav, Pereiaslav, <https://orcid.org/0009-0007-7193-2680>

Topchii Oleksandr Serhiyovych PhD in History, Senior Lecturer at the Department of Political Technologies, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, <https://orcid.org/0000-0002-9102-2541>

HISTORY OF THE RURAL INTELLIGENCE OF THE CHERNIHIV REGION IN THE 1920S - EARLY 1930S: HISTORIOGRAPHIC ASPECT OF THE PROBLEM

Abstract. The article examines the main historiographic works devoted to the history, development and activities of the rural intelligentsia of Chernihiv region in the 1920s - early 1930s of the twentieth century. The main historiographic studies of the specified period devoted to the problems of the agrarian intelligentsia of Chernihiv region and approaches to studying the issue, transformations in methodological approaches that arose in the Soviet era and in the post-communist era are analyzed.

The article presents a systematization and analysis of domestic historiographic studies, which contain an overview of the contribution of Ukrainian scientists to the study of the history of the rural intelligentsia of Chernihiv region in the 1920s - early 1930s. The authors have identified six separate historiographic periods in the historiography of the rural intelligentsia.

The content of the historiographical works of scholars of both the Soviet period and the period of restoration of Ukraine's Independence after 1991 is conceptually understood. The authors found that the studies of Soviet scholars mostly considered the issues of the policy of the Soviet government towards the intelligentsia, including the rural intelligentsia, in a general, all-Union context. Information about the history of the Chernihiv rural intelligentsia is extremely rare, fragmentary. This statement especially applies to the initial historiographical

periods. It was found that the mentioned studies were ideologically oriented and the focus of their study was mainly to highlight the achievements and achievements of the Soviet government, especially in the field of economic and political campaigns and cultural construction in the countryside.

Despite the qualitative transition, in the post-communist era, to a more objective and analytical rethinking of works on the historiography of the rural intelligentsia of the Chernihiv region of the specified period, to date there is no separate, holistic, synthetic work that would be entirely devoted to the outlined issues.

Keywords: rural intelligentsia, historiography, Chernihiv region, 1920s, 1930s, education, historiographical process, rural teachers.

Постанова проблеми. При вивченні реалій життя радянської України в 1920–30-х роках важливо звернути увагу на історію діяльності інтелігенції, зокрема сільської. Вона значною мірою залежала від ставлення соціуму до інтелігенції, яка формувалася під впливом владних перетворень, спрямованих на встановлення тоталітарного режиму. Ставлення партії до інтелігенції та питання їхньої взаємодії розкривали суть цього явища і його роль у реалізації політики більшовиків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Увага до сільської інтелігенції як окремої групи в загальній структурі інтелігенції почала знову привертати увагу українських істориків та закордонних українознавців порівняно нещодавно.

Політика радянської влади щодо інтелігенції, зокрема сільської, є темою, яка вже отримала чимало досліджень і знайшла своє відображення в працях радянських істориків. Однак їхні публікації часто мали ідеологічний характер і були здебільшого апологетичними. Лише після відновлення Незалежності Україною стало можливим неупереджене дослідження тих складних, суперечливих і часто драматичних процесів.

Попри наявність обширного наративу щодо цієї проблеми, спеціального дослідження історіографії сільської інтелігенції Чернігівщини поки що не існує. Тому є доцільним зосередити увагу на вивченні історичних досліджень інтелігенції села Північного Лівобережжя як прикордонного аграрного регіону. Це, в свою чергу, дозволить виявити нові історичні факти та частково доповнити загальноукраїнський контекст проблеми регіональною специфікою.

Метою статті є дослідження та аналіз історіографії сільської інтелігенції Чернігівщини 1920-х - поч. 1930-х рр., узагальнення та систематизація досліджень з обраної проблеми, періодизація праць з історії інтелігенції Чернігівщини.

Виклад основного матеріалу. Загалом історіографію з досліджуваної теми можна умовно поділити на кілька періодів: перший етап – 1920-1932 рр., другий – середина 1932-1953 рр., третій – 1953-1964 рр., четвертий – 1964-1985 рр., п'ятий – з 1991 року та шостий період (з 1991 р.).

Історіографію дослідження сільської інтелігенції Чернігівщини в зазначений період варто почати з теоретичних праць, створених під час встановлення радянської влади в УСРР загалом і на Чернігівщині, зокрема.

Після жовтневого перевороту 1917 р. і приходу до влади більшовиків відбулось переосмислення місця і ролі інтелігенції в новому радянському суспільстві. Відтак на фоні зміни ставлення до інтелігенції мінялась і політика щодо неї. Можемо констатувати, що в **перший** історіографічний період - з 1920 р. по 1932 р. панувало критичне ставлення до інтелігенції загалом так і до сільської її частини, зокрема. Так, вперше питання участі інтелігенції в революційних подіях було розглянуто в книзі «Боротьба за Жовтень на Прилуччині». В ній автор подавав розгорнутий аналіз участі місцевої інтелігенції в революційних подіях та гостро критикував її «подвійну» позицію [1].

На фоні тогочасної тотальної боротьби з «бурспецами» та «шкідниками» ставлення до інтелігенції погіршувалось, що мало своє відображення і в працях навіть провідників політики українізації, зокрема, М. Скрипника, який у своїй роботі «Інтелігенція в реконструктивну добу» піддав певній критиці даний суспільний прошарок [2].

Одним із визначальних рис цього історіографічного періоду є певне патетичне ставлення, піднесення та вихваляння здобутків нової влади в різних сферах життя, гіперболізована увага та позитивне ставлення до господарсько-політичних кампаній, однією з яких була боротьба з неписьменністю. Сільська інтелігенція Чернігівщини представлена в них епізодично і, в основному, як приклад локальної реалізації загальнодержавних програм [3]. Роботи присвячені цій тематиці позначались агітаційно-пропагандистським стилем викладу матеріалу. До перших досліджень зазначеного періоду слід віднести студію «Неписьменність на Україні і боротьба з нею» авторства А. Воронця, який аналізував реалізацію на практиці даної політики [4].

В **другий** історіографічний період, що охоплював проміжок часу з 1932 р. і до 1953 р. дослідження присвячені інтелігенції практично були заборонені через вислів Сталіна про неї, як про прошарок, що «... рано чи пізно зникне». Студії цього періоду складаються з кількох робіт, які переважно мають характер ідеологічних трактатів і не відрізняються високим рівнем науковості.

Певне переосмислення у ставленні до інтелігенції відбулось після закінчення Другої світової війни та визнання її внеску у перемогу над

нацизмом. Серед робіт цього періоду варто відзначити дослідження діяльності сільських рад у другій половині 1920-х років проведене А. Слущким [5].

Третій історіографічний період хронологічно співпав з хрущовською «відлигою» (1953–1964 рр.), яка характеризувалась певною лібералізацією суспільного життя, що екстраполювалась і на сферу історичних досліджень, в тому числі присвячених інтелігенції. Як окреме явище сільська інтелігенція не виділялась взагалі, проте з'являються дослідження, присвячені певним групам інтелігенції. До таких робіт слід віднести статтю С. Гутянського «З історії боротьби за вчительські кадри на Україні (1919-1920 рр.)» в Українському історичному журналі [6]. Вчений досліджував організацію підготовчих та інструктивних курсів, а також програм перепідготовки вчителів і працівників освіти, зокрема, і в Чернігівській губернії. До негативних сторін цього дослідження слід віднести заідеологізованість.

О. О. Михайлов у статті «Деякі питання культурного будівництва в селах України в період проведення колективізації (1929-1932 рр.)» досліджував здійснення політики колективізації в регіонах, включаючи Чернігівщину. Предметом його дослідження стала боротьба з неписьменністю, робота сільських культурно-освітніх закладів та освітніх установ [7].

Монографія Г. Шевчука присвячена культурному будівництву і охоплює період 1921–1925 рр. У цей же час вийшов збірник документів під редакцією О.Євсєєва, у якому розглядається культурне будівництво в УРСР у 1917–1941 рр. Збірник містить партійні та урядові постанови, що стосуються питань культурного розвитку в Україні, зокрема, розвитку освіти, культурно-освітньої роботи, виховання нової інтелігенції та ліквідації неписьменності. Як і в попередні періоди можемо констатувати цілковиту заідеологізованість названих праць через панування марксистсько-ленінських установок в тогочасному науковому середовищі, що було продиктоване загальносоюзною політикою у цій сфері [8].

Четвертий історіографічний період (1965–1984) певним визнанням розумової праці як визначальної риси інтелігенції. Підкреслювалося завершення формування «радянського народу» та нової радянської інтелігенції, до якої входила і сільська інтелігенція. Нова інтелігенція повністю замінила «буржуазних спеціалістів», оскільки була вихована в нових умовах.

Доцільно виділити такі праці зазначеного періоду як «Сільська інтелігенція в соціальній структурі радянського суспільства» В. Андрушка [9], М. Ксензенко «Роль КП(б)У у здійсненні революційних аграрних перетворень в українському селі (листопад 1918 – кінець 1920 року)» [10], Н. Семенко «З досвіду роботи партійної організації України по атеїстичному вихо-

ванню трудящих (1921–1925pp.)» [11]; А. Юрченко «Розвиток мережі сільбудів і хат-читалень на Україні (1921–1925 роки)» [12]; Н. Лещенко «З історії народної освіти на Україні в роки відбудови народного господарства (1921–1925 pp.)» та низку інших [13]. В 1983 р. побачив світ збірник «Социалистическое строительство на Черниговщине» [14].

Оскільки в даний хронологічний період в СРСР на державному рівні панувала думка про фактичну побудову соціалізму «в окремо взятій країні», то мав зникнути і гострий антагонізм між класами радянського суспільства. Інтелектуальна діяльність вже не критикувалась з такою силою як в 1920-ті - 1930-ті pp., тому можемо констатувати появу великої кількості досліджень присвячених інтелігенції.

Визначальною рисою п'ятого історіографічного періоду (1985 р. – перша половина 1991 р.) було певне звільнення від комуністичних підходів в історичних дослідженнях та вихід їх на більш якісний рівень.

Наукові заходи стосовно місця і ролі інтелігенції в історії України стали систематичними та продуктивними. Так, 19 травня 1988 року Інститут історії АН УРСР провів «круглий стіл» на тему «Культурні процеси на Україні в 20-30-ті роки». Участь у заході взяли провідні українські вчені, а саме, В. Даниленко, який підкреслив важливість політики українізації для формування національних кадрів інтелігенції [15].

В цілому, можемо констатувати, що дослідження сільської інтелігенції радянськими вченими базувались на двох підходах: географічному, що охоплював працівників інтелектуального фаху в аграрному секторі, та ідеологічно-функціональному, який розглядав інтелігенцію як класову верству, що повинна формуватися з селянства і виконувати роль ідейної обробки населення в дусі комуністичної догматики. Другий підхід був пріоритетним у період тоталітаризму.

Шостий період (з 1991 р.) хронологічно розпочався з проголошенням Незалежності та характеризується стрімким чисельним зростанням праць з досліджуваної проблематики. В цей час було багато дисертаційних досліджень, що фокусувались на розвитку освіти, радянської інтелігенції, культурних трансформаціях, церковно-державних відносинах, українізації, національних меншинах та українському національному відродженні. Дослідження охоплюють освіту, культуру та релігію, кожен з яких має свою специфіку та рівень наукової розробки. Через брак координування спостерігалось певне дублювання тем.

Переважають досліджуються питання історії формування та функціонування радянської системи освіти, розвитку вищої та середньої школи, взаємозв'язків між сім'єю та школою, а також ролі освітніх установ у боротьбі з безпритульністю [16]. Триває робота над видавничим

проектом, що передбачає випуск науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Ця серія надає можливість отримати панорамний огляд діяльності лідерів комуністичного режиму та висвітлити особливості різних регіонів України, зокрема, Чернігівщини. Наразі вже видано два томи, присвячені цьому регіону. [17].

Дослідженню місця та ролі української інтелігенції в національній політиці радянської влади в 1920-х на початку 1930-х років присвячено низку праць Д.Бачинського [18].

Наукові результати досліджень вчених, що працюють з документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України, публікуються у журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». Ці праці дозволяють глибше зрозуміти мотиви та стратегії чекістів, а також місцевого партійно-державного керівництва в умовах реалізації репресивної політики радянської влади [19].

Чернігівські історики Т. Демченко та Н. Климович вивчали реакцію населення області на пропагандистську кампанію, пов'язану з процесом «Спілки визволення України». Дослідники зазначили, що під час таких масових акцій формувалося зневажливе ставлення до інтелігенції, байдужість до людського життя, а також закладалися основи нетерпимості до чужих думок і переконань [20].

Дослідниця Т. Цюмра у статті аналізує вивчення сільської інтелігенції періоду НЕПу, зазначаючи, що радянські дослідження переважно фокусувалися на сільській інтелігенції СРСР, а не УРСР, і ігнорували діаспорну історіографію. Вона також підкреслює відсутність досліджень, які стосуються сільської інтелігенції 1920-х років, що ускладнює аналіз регіонального життя цієї групи [21].

Вивчення проблем здійснення політики українізації Лівобережної України в 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. присвячена дисертація Л. Рожкової. Одна із публікацій дослідниці присвячена реалізації політики українізації на Чернігівщині [22].

Дослідження Г. Касьянова [23], В. Даниленка [24], М. Кузьменка [25] та багатьох інших сучасних істориків висвітлюють роль інтелігенції, зокрема, сільської, у реалізації політики «українізації». Ця політика була частиною загальної стратегії «коренізації», яку проводив радянський уряд на території України, що перебувала під контролем більшовиків.

Ряд праць доби Незалежності присвячено антирелігійній політиці радянської влади в 1920–1930-ті рр.

Численна історіографія колективізації та Голодомору, зокрема праці С. Кульчицького [26], С. Білоконя [27], В. Васильєва, Ю. Шаповала [28] та ін. свідчать про те, що останні роки чимало зроблено для об'єктивного висвітлення репресивної складової «соціалістичної реконструкції» села.

Фотоальбом «Владні інституції Чернігово-Сіверщини: ілюстрована історія», за редакцією В. Бойко, Д. Казімірова та С. Леп'явко, охоплює майже тисячолітній період історії владних інституцій у Чернігово-Сіверському регіоні. У виданні представлено карти, атрибути влади, документи, біографії та інші матеріали, які послідовно висвітлюють структуру адміністративно-територіальних одиниць, а також процес формування органів державної влади та місцевого самоврядування [29].

Вплив комуністичної ідеології та політики на українське вчителство та його діяльність досліджував І. Телегуз [30].

Історіографію науково-педагогічної і вчительської інтелігенції 1920-х – 1930-х років дослідила О. Л. Кір'янова [31].

Висновки. Проведений нами аналіз історіографічних праць, що присвячені заявленій проблемі свідчить про те, що історія професійної та громадської діяльності сільської інтелігенції Чернігівщині не стала предметом спеціального комплексного дослідження у вітчизняній та зарубіжній історіографії. На сьогоднішній день відсутня окрема, цілісна синтетична праця, що цілком була б присвячена окресленій проблематиці. Разом з тим можемо констатувати, що в дослідженнях радянських вчених здебільшого розглядалися питання політики радянської влади щодо інтелігенції, в тому числі і сільської, в загальному, загальносоюзному контексті. Відомості про історію Чернігівської сільської інтелігенції трапляються вкрай рідко, фрагментарно. Особливо дане твердження стосується початкових історіографічних періодів. Крім того названі дослідження були вкрай заідеологізованими та фокусом свого вивчення мали висвітлення здобутків та досягнень радянської влади особливо в царині господарсько-політичних кампаній та культурного будівництва. Певна лібералізація та вивільнення від ідеологічних штампів почалась тільки в третій історіографічний період, з початком так званої «хрущовської відлиги». Однак, й тут домінувала значна заідеологізованість.

Література:

1. Боротьба за Жовтень на Прилуччині. Істпартвідділ Прилуцького окружного комітету КП(б)У. Видання окружної комісії святкування Жовтневої революції. За матеріалами окрістпарту склав І.Г.Ідлін. – м. Прилука, 1927. – 326 с.
2. Скрипник М. О. Інтелігенція в реконструктивну добу. Шлях освіти. 1930, №7-8.
3. Лещенко Н. М. З історії становлення радянської системи народної освіти на Україні (жовтень 1917-1920 рр.). Український історичний журнал. 1968, № 1, С. 78–86.
4. Воронець А. І. Неписьменність на Україні і боротьба з нею. Х.: Радянська освіта, 1924. 19 с.
5. Слущкий О. З історії діяльності сільських рад на Україні в 1926-1929 рр. Наукові записки Інституту історії України. К., 1952. Т. 4. 264 с.
6. Гутянський С. К. З історії боротьби за вчительські кадри на Україні (1919-1920 рр.). Український історичний журнал. 1961. № 4. С. 82-87.

7. Михайлов О. О. Деякі питання культурного будівництва в селах України в період проведення колективізації (1929-1932 рр.). Український історичний журнал. 1962. № 6. С. 65-75.

8. Шевчук Г. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках. Київ: Вид-во Академії Наук Української РСР, 1963. 436 с.

9. Андрушко В. Сільська інтелігенція в соціальній структурі радянського суспільства. Вісник Львівського університету. Суспільні науки. 1978. Вип. 14. С. 88-92.

10. Ксензенко М. І. Роль КП(б)У у здійсненні революційних аграрних перетворень в українському селі (листопад 1918 – кінець 1920 року). Український історичний журнал. 1969. № 11. С. 50-59.

11. Семенко Н. А. З досвіду роботи партійної організації України по атеїстичному вихованню трудящих (1921-1925рр.). Український історичний журнал. 1967. № 9. С. 103-108.

12. Юрченко А. Розвиток мережі сільбудів і хат-читалень на Україні (1921-1925 рр.). Український історичний журнал. 1978. № 11. С. 96-100.

13. Лещенко Н.М. З історії народної освіти на Україні в роки відбудови народного господарства (1921–1925 рр.). Український історичний журнал. 1969. № 4. С. 79–84.

14. Социалистическое строительство на Черниговщине 1921-1941. Сборник документов и материалов. Киев: «Наукова думка», 1983. 229 с.

15. Гломозда К.Ю., Комаренко Н.В. Дискусія на тему “Культурні процеси на Україні в 20-30-ті роки”.[Ін-т історії УРСР]. Український історичний журнал. 1988. № 10. С. 157-159.

16. Васильчук Г. М. Проблемно-теоретичні пріоритети сучасних дисертаційних досліджень з історії України 20–30-х рр. ХХ ст.: історіографічний дискурс. Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. Івана Франка. 2006. Вип. 30. С. 22–28

17. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область / Упорядник: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко, О.І. Желєзна. – Кн. 1. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – 800 с.; Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область / Упорядник: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. – Біографічні довідки: Т.А. Афанасьєва, О.І. Желєзна, О.В. Самойленко, О.М. Сидоренко, О.В. Смольська, І.К. Чаус, І.М. Чикало. – Довідкові матеріали: Т.А. Афанасьєва, Т.В. Донченко, І.К. Чаус. – Кн. 2. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2010. – 710 с.

18. Бачинський, Дмитро Володимирович. Інтелігенція Української СРР в українізаційних процесах 20-х - початку 30-х років ХХ ст. [Текст] : дис. канд. іст. наук: 07.00.01/ Бачинський Дмитро Володимирович ; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. - Чернівці, 2003. - 239 арк.; Бачинський Д. Місце та роль української інтелігенції в національній політиці радянської держави на початку 20-х рр. ХХ ст. / Дмитро Бачинський // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика НАН України, 2009. – Ч. 2. – 349 с.; Бачинський, Дмитро Володимирович. Українізація 1920-х - початку 30-х років та інтелігенція [Текст] : навч. посіб. / Д. В. Бачинський ; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. - Чернівці : Книги - ХХІ, 2009. – 233 с.

19. Інтелігенція УСРР в 1920-ті роки: повсякденне життя / Г. Касьянов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2010. № 1 (34). С. 373-375.

20. Демченко Процес “СВУ” крізь призму пропагандистських заходів на Чернігівщині (березень – квітень 1930 р.) / Т.Демченко, Н.Климович // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2006. 15. С. 326-338.

21. Цьомра Т. С. Сільська інтелігенція Української СРР доби непу в історіографічних дослідженнях радянського періоду. Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Вип. 8. Серія: Історія. Одеса: Астропринт, 2006. С. 219-225.
22. Рожкова Л. Здійснення політики українізації на Чернігівщині у 20-х роках XX століття. Сіверянський літопис. 2000, №2, С. 112-119.
23. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. 176 с.
24. Даниленко В. М. Українізація: здобутки і втрати (20-і – 30-і рр.). Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 1992. Вип. 2. С. 28-34.
25. Кузьменко М. М. Система освіти в УСРР у 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект. Український історичний журнал. 2004. № 5. С. 66-80.
26. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). - К, 1996. - 396 с.
27. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження. К., 1999. 447 с.
28. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала; Київська міська орт. «Меморіал»; Всеукр. т-во «Меморіал». К: Генеза, 2001. 399 с.
29. Бойко В., Казіміров Д., Леп'явко С. Владні інституції Чернігово-Сіверщини: ілюстрована історія / В. Бойко, Д. Казіміров, С. Леп'явко / Сіверський центр післядипломної освіти, Сіверський інститут регіональних досліджень, Український інститут національної пам'яті. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2014. 192 с.
30. Телегуз І. Аполітичність і політичність української інтелігенції в освітній діяльності 1920-х рр. // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: 36. Наукових праць. Випуск 9: Ювілейний випуск до 70-річчя професора Борисенка Володимира Йосиповича. К., 2012. С. 115-123.
31. Кір'янова О. Л. Науково-педагогічна і вчительська інтелігенція радянської України в умовах культурно-освітніх перетворень 20 - 30-х рр. XX ст.: історіографія / О. Л. Кір'янова; ДВНЗ "Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди". Переяслав-Хмельницький, 2013. 223 с.

References:

1. *Borot'ba za Zhovten' na Priluchchini. Istpartviddil Priluc'kogo okruzhnogo komitetu KP(b)U. Vidannja okruzhnoi komisii svjatkuvannja Zhovtnevoi revoljucii. Za materialami okristpartu sklav I.G.Idlin [the Struggle for October in Pryluky. The Eastern Party Department of the Pryluky District Committee of the Communist Party of the Soviet Union (Bolsheviks). Publication of the District Commission for the Celebration of the October Revolution. Compiled by I.G. Idlin]. Priluka [in Ukrainian].*
2. Skripnik, M. O. (1930). *Inteligencija v rekonstruktivnu dobu [Intelligentsia in the Reconstructionist Era]. Shljah osviti - The Path of Education, 7-8 [in Ukrainian].*
3. Leshhenko, N. M. (1968). *Z istorii stanovlennja radjans'koï sistemi narodnoï osviti na Ukraïni (zhovten' 1917-1920 rr.) [From the History of the Formation of the Soviet System of Public Education in Ukraine (October 1917-1920)]. Ukraïns'kij istorichnij zhurnal - Ukrainian Historical Journal, 1, 78-86 [in Ukrainian].*
4. Voronec', A. I. (1924). *Nepis'mennist' na Ukraïni i borot'ba z neju [Illiteracy in Ukraine and the Fight against It]. H.: Radjans'ka osvita [in Ukrainian].*
5. Sluc'kij, O. (1952). *Z istorii dijal'nosti sil'skih rad na Ukraïni v 1926-1929 rr. [On the history of the activities of village councils in Ukraine in 1926-1929]. Naukovi zapiski Institutu istorii Ukraïni - Scientific notes of the Institute of History of Ukraine, 4 [in Ukrainian].*

6. Gutjans'kij, S. K. (1961). Z istorii borot'bi za vchitel's'ki kadri na Ukraïni (1919-1920 rr.) [On the history of the struggle for teaching staff in Ukraine (1919-1920)]. *Ukraïns'kij istorichnij zhurnal - Ukrainian Historical Journal*, 4, 82-87 [in Ukrainian].

7. Mihajlov, O. O. (1962). Dejaki pitannja kul'turnogo budivnictva v selah Ukraïni v period provedennja kolektivizacii (1929-1932 rr.) [Some issues of cultural construction in the villages of Ukraine during the period of collectivization (1929-1932)]. *Ukraïns'kij istorichnij zhurnal - Ukrainian Historical Journal*, 6, 65-75 [in Ukrainian].

8. Shevchuk, G. (1963). *Kul'turne budivnictvo na Ukraïni u 1921-1925 rokah* [Cultural construction in Ukraine in 1921-1925]. Kii'v: Vid-vo Akademii Nauk Ukraïns'koï RSR [in Ukrainian].

9. Andrushko, V. (1978). Sil's'ka inteligencija v social'nij strukturi radjans'kogo suspil'stva [Rural intelligentsia in the social structure of Soviet society]. *Visnik L'viv's'kogo universitetu. Suspil'ni nauki - Bulletin of Lviv University. Social Science*, 14, 88-92 [in Ukrainian].

10. Ksenzenko, M. I. (1969). Rol' KP(b)U u zdijsnenni revoljucijnih agrarnih peretvoren' v Ukraïns'komu seli (listopad 1918 – kinec' 1920 roku) [The role of the CP(b)U in implementing revolutionary agrarian transformations in the Ukrainian countryside (November 1918 - the end of 1920)]. *Ukraïns'kij istorichnij zhurnal - Ukrainian Historical Journal*, 11, 50-59 [in Ukrainian].

11. Semenکو, N. A. (1967). Z dosvidu roboti partijnoï organizacii Ukraïni po ateistichnomu vihovannju trudjashhijh (1921-1925rr.) [From the experience of the party organization of Ukraine in atheistic education of workers (1921-1925)]. *Ukraïns'kij istorichnij zhurnal - Ukrainian Historical Journal*, 9, 103-108 [in Ukrainian].

12. Jurchenko, A. (1978). Rozvitok merezhi sil'budiv i hat-chitalen' na Ukraïni (1921-1925 rr.) [Development of a network of rural farms and reading houses in Ukraine (1921-1925)]. *Ukraïns'kij istorichnij zhurnal - Ukrainian Historical Journal*, 11, 96-100 [in Ukrainian].

13. Leshhenko, N.M. (1969). Z istorii narodnoï osviti na Ukraïni v roki vidbudovi narodnogo gospodarstva (1921–1925 pp.) [On the history of public education in Ukraine during the years of reconstruction of the national economy (1921–1925 pp.)]. *Ukraïns'kij istorichnij zhurnal - Ukrainian Historical Journal*, 4, 79–84 [in Ukrainian].

14. Socialisticheskoe stroitel'stvo na Chernigovshhine 1921-1941. Sbornik dokumentov i materialov [Socialist construction in Chernihiv region 1921-1941. Collection of documents and materials]. Kiev: «Naukova dumka» [in Russian].

15. Glomozda, K.Ju., Komarenko, N.V. (1988). Diskusija na temu “Kul'turni procesi na Ukraïni v 20-30-ti roki”. [In-t istorii URSR] [Discussion on the topic "Cultural processes in Ukraine in the 20-30s". [Institute of History of the Ukrainian SSR]]. *Ukraïns'kij istorichnij zhurnal - Ukrainian Historical Journal*, 10, 157-159 [in Ukrainian].

16. Vasil'chuk, G. M. (2006). Problemno-teoretichni prioriteti suchasnih disertacijnih doslidzhen' z istorii Ukraïni 20–30-h rr. HH st.: istoriografichnij diskurs [Problem-theoretical priorities of modern dissertation research on the history of Ukraine in the 20s–30s of the 20th century: historiographic discourse]. *Visn. Zhitomir. derzh. un-tu im. Ivana Franka - Visn. Zhytomyr. Ivan Franko State University*, 30, 22–28 [in Ukrainian].

17. Kovalenko, O.B., Podkur, R.Ju., Lisenko, O.V., Zhelezna, O.I. (2008). *Reabilitovani istorieju: U dvadcjati semi tomah. Chernigivs'ka oblast'* [Rehabilitated by history: In twenty-seven volumes. Chernihiv region]. Chernigiv: RVK «Desnjans'ka pravda» [in Ukrainian].

18. Bachins'kij, D.V. (2003). Inteligencija Ukraïns'koï SRR v Ukraïnazacijnih procesah 20-h - pochatku 30-h rokiv HH st. [The intelligentsia of the Ukrainian SSR in the Ukrainization processes of the 1920s - early 1930s of the 20th century]. *Candidate's thesis*. Ch. Chernivec'kij nacional'nij un-t im. Jurija Fed'kovicha [in Ukrainian].

19. Kas'janov, G. (2010). *Inteligencija USRR v 1920-ti roki: povsjakdenne zhittja [The intelligentsia of the Ukrainian SSR in the 1920s: everyday life]*. Z arhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB -, 1 (34), 373-375 [in Ukrainian].
20. Demchenko, T., Klimovich, N. (2006). Demchenko Proces "SVU" kriz' prizmu propagandists'kih zahodiv na Chernigivshhini (berezen' – kviten' 1930 r.) [Demchenko The "SVU" process through the prism of propaganda activities in the Chernihiv region (March - April 1930)]. *Problemi istorii Ukraïni: fakti, sudzhennja, poshuki - Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, searches*, 15, 326-338 [in Ukrainian].
21. C'omra, T. S. (2006). Sil's'ka inteligencija Ukraïns'koï SRR dobi nepu v istoriografichnih doslidzhennjah radjans'kogo periodu [The rural intelligentsia of the Ukrainian SSR of the NEP era in historiographical studies of the Soviet period]. *Inteligencija i vlada - Intelligentsia and power*, 8, 219-225 [in Ukrainian].
22. Rozhkova, L. (2000). Zdijsnennja politiki ukraïnizacii na Chernigivshhini u 20-h rokah HH stolittja [Implementation of the policy of Ukrainization in the Chernihiv region in the 20s of the XX century]. *Siverjans'kij litopis - Siveryanskyi litopis*, 2, 112-119 [in Ukrainian].
23. Kas'janov, G. (1993). *Ukraïns'ka inteligencija na rubezhi HHH – HH stolit': social'no-politichnij portret [Ukrainian intelligentsia at the turn of the 19th – 20th centuries: a socio-political portrait]*. Kiïv: Libid' [in Ukrainian].
24. Danilenko, V. M. (1992). Ukraïnizacija: zdobutki i vtrati (20-i – 30-i rr.) [Ukrainization: gains and losses (20s – 30s)]. *Problemi istorii Ukraïni: fakti, sudzhennja, poshuki - Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, searches*, 2, 28-34 [in Ukrainian].
25. Kuz'menko, M. M. (2004). Sistema osviti v USRR u 1920-h rr.: istoriko-teoretichnij aspekt [The education system in the Ukrainian SSR in the 1920s: a historical and theoretical aspect]. *Ukraïns'kij istorichnij zhurnal - Ukrainian Historical Journal* 5, 66-80 [in Ukrainian].
26. Kul'chic'kij, S.V. (1996). *Komunizm v Ukraïni: pershe desjativrichchja (1919-1928) [Communism in Ukraine: the first decade (1919-1928)]*. K. [in Ukrainian].
27. Bilokin', S. (1999). *Masovij teror jak zasib derzhavnogo upravlinnja v SRSR (1917-1941 rr.): Dzhereloznavche doslidzhennja [Mass terror as a means of state administration in the USSR (1917-1941): Source research]*. K. [in Ukrainian].
28. Vasil'eva, V. , Shapovala, Ju. (2001). *Komandiri velikogo golodu: Poïzdki V. Molotova i L. Kaganovicha v Ukraïnu ta na Pivnichnij Kavkaz. 1932-1933 rr. [Commanders of the Great Famine: Trips of V. Molotov and L. Kaganovich to Ukraine and the North Caucasus. 1932-1933]*. K: Ėneza [in Ukrainian].
29. Bojko, V., Kazimirov, D., Lep'javko, S. (2014). *Vladni institucii Chernigovo-Siversshhini: iljustrovana istorija [Governmental institutions of Chernihiv-Siver region: illustrated history]*. Chernigiv: Sivers'kij centr pisljadiplomnoï osviti [in Ukrainian].
30. Teleguz, I. (2012). Apolitichnist' i politichnist' ukraïns'koï inteligencii v osvitnij dijal'nosti 1920-h rr. [Apoliticality and politics of the Ukrainian intelligentsia in educational activities of the 1920s]. *Naukovij chasopis NPU imeni M.P.Dragomanova - Scientific journal of the NPU named after M.P. Dragomanov*, 115-123 [in Ukrainian].
31. Kir'janova, O. L. (2013). *Naukovo-pedagogichna i vchitel's'ka inteligencija radjans'koï Ukraïni v umovah kul'turno-osvitnih peretvoren' 20 - 30-h rr. HH st.: istoriografija [Scientific, pedagogical and teaching intelligentsia of Soviet Ukraine in the conditions of cultural and educational transformations of the 20s - 30s of the 20th century: historiography]*. Perejaslav-Hmel'nic'kij: DVNZ "Perejaslav-Hmel'nic. derzh. ped. un-t im. G. Skovorodi" [in Ukrainian].